

حضرت ثعلبہ بن حاطب رضی اللہ عنہ

ایک مظلوم صحابی رسولؐ

از قلم: غازی عزیز، حفید مولانا عبد الرحمن مبارک پوری صاحب تحفۃ الاحوذی

قرآن کریم میں اللہ تعالیٰ ارشاد فرماتا ہے:

وَمِنْهُمْ مَّنْ عٰهَدَ اللّٰهَ لَئِنْ
اٰتٰنَا مِنْ فَضْلِهٖ لَنَصَّدَّقَنَّ
وَلَنَكُوْنَنَّ مِنَ الصّٰلِحِيْنَ
فَلَمَّا اٰتٰهُمْ مِنْ فَضْلِهٖ بَخِلُوْا
بِهٖ وَكٰوَلُوْا اَنْفُسَهُمْ فُحْرٰضُوْنَ
فَاَعْقَبَہُمْ نَارًا فَاِیْ قُلُوْبِهِمْ
اِلٰی یَوْمٍ یَّلْمُوْنَہٗ بِمَا اَخْلَفُوْا
اللّٰہَ مَا وَعَدُوْهُ وَبِمَا کَانُوْا
یَکْذِبُوْنَ ۝ ۱۰

ان میں وہ بھی ہیں جنہوں نے اللہ تعالیٰ سے عہد کیا تھا کہ اگر وہ ہمیں اپنے فضل سے مال عطا فرمائے گا تو ہم صدقہ خیرات کریں گے اور نیکو کاروں میں سے ہو جائیں گے، لیکن جب اللہ تعالیٰ نے اسے فضل سے انہیں مال عطا فرمایا تو یہ انہیں غلی کر کے اور روگردانی کر کے پھر بیٹھے۔ اس کی سزائیں اللہ تعالیٰ نے ان کے دلوں میں ففاق ڈال دیا اللہ سے ملنے کے دن تک

کیونکہ انہوں نے اللہ سے کیے ہوئے وعدہ کا خلاف کیا اور جھوٹ بولتے رہے۔
سورہ توبہ کی مذکورہ بالا آیات کے اسباب نزول کے متعلق اکثر مفسرین بیان کرتے ہیں کہ یہ آیات حضرت ثعلبہ بن حاطب الانصاریؓ کے بارے میں نازل ہوئی تھیں۔ اس بارے میں جو واقعہ بہت مشہور ہے اور جسے ہمارے اکثر علماء و خطباء زکوٰۃ و صدقات کی اہمیت کے متعلق اپنی تقریروں اور خطاب میں برباد کر کے سنائی دیتے ہیں مختلف کتب حدیث و تفسیر میں معمولی لفظی کمی بیشی کے ساتھ کچھ اس طرح وارد ہے:

”اَنْ ثَعْلَبَةَ بْنِ حَاطِبٍ اَقْبَ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَاٰلِہٖ وَسَلَّم
”ثعلبہ بن حاطب نے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کی خدمت میں حاضر ہو کر عرض کیا:

فَقَالَ يَا رَسُولَ اللَّهِ : ادْعِ اللَّهَ
 أَن يَرْزُقَنِي مَالًا ، قَالَ فَقَالَ
 رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ
 وَسَلَّمَ : رِيحُكَ يَا ثَعْلَبَةُ قَلِيلٌ
 تَوَدِّي شُكْرَهُ خَيْرٌ مِنْ كَثِيرٍ لَا
 تَطِيقُهُ ، قَالَ ثُمَّ قَالَ مَرَّةً أُخْرَى
 فَقَالَ : أَمَا تَرْضَى أَنْ تَكُونَ مِثْلَ
 نَبِيِّ اللَّهِ ؟ فَوَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ
 لَوْ شِئْتُ أَنْ تَسِيرَ الْجِبَالُ مَعِيَ
 ذَهَابًا وَفُضَّةً لَسَارَتْ ، قَالَ
 وَالَّذِي بَعَثْتُ بِالْحَقِّ لَنْ دَعَوْتُ
 اللَّهَ فَرَزَقَنِي مَالًا لَا أُعْطِينَ كُلَّ
 ذِي حَقٍّ حَقَّهُ ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ
 صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ : اللَّهُمَّ
 ارْزُقْ ثَعْلَبَةَ مَالًا ، قَالَ فَاتَّخَذَ
 غَنَمًا فَفَتِمَتْ كَمَا يَنْبَغِي الدَّوْدُ فَفَضَّاتُ
 عَلَيْهِ الْمَدِينَةَ فَفَتَنَحَى عَنْهَا
 فَنَزَلَ وَادِيًا مِنْ أَوْدِيَتِهَا حَتَّى
 جَعَلَ يَصْلِي الظُّهْرَ وَالْعَصْرَ
 فِي جَمَاعَةٍ وَيَتَرَكُ مَا سِوَاهُمَا ،
 ثُمَّ نَزَلَتْ وَكَثُرَتْ فَفَتَنَحَى حَتَّى
 تَرَكَ السَّلَاطَاتِ إِلَّا الْجُمُعَةَ وَ
 هِيَ تَنْحَى كَمَا يَنْبَغِي الدَّوْدُ حَتَّى
 تَرَكَ الْجُمُعَةَ فَطَفِقَ يَلْتَقِي
 الرِّكْبَانَ يَوْمَ الْجُمُعَةِ لِيَسْأَلَهُم

یا رسول اللہ! آپ دعا فرمائیں کہ اللہ مجھے خوب
 مال عطا فرمائے۔ آپ نے فرمایا اے ثعلبہ
 وہ تھوڑا مال جس کا شکراؤا کیا جائے اس کثیر
 مال سے بہتر ہے جو اپنی طاقت سے زیادہ
 ہو۔ اس نے پھر درخواست کی تو آپ نے
 سمجھایا: کیا تو یہ پسند نہیں کرتا کہ اللہ کے
 نبی کی طرح ہو جائے۔ قسم ہے اس کی جس
 کے قبضہ میں میری جان ہے اگر میں چاہتا
 تو پہاڑ سونے چاندی کے بن کر میرے ساتھ
 ساتھ چلتے۔ اس نے عرض کیا: اس اللہ کی
 قسم جس نے آپ کو حق دے کر بھیجا ہے اگر
 آپ اللہ تعالیٰ سے دعا فرمائیں پھر وہ مجھے مل
 عطا فرمائے تو میں ہر حقدار کا حق پورے پورے
 طور پر ادا کر دوں گا۔ پس رسول اللہ صلی اللہ
 علیہ وسلم نے دعا فرمائی: اے اللہ ثعلبہ کو
 مال عطا فرما، اس نے ایک بکری خریدی جس
 میں اس تیز رفتاری سے زیادتی ہوئی جیسے
 کیڑے کوڑے بڑھ رہے ہوں یہاں
 تک کہ مدینہ منورہ اس کے جانوروں
 کے لیے تنگ ہو گیا تو اس نے مدینہ چھوڑ
 دیا اور اس کی ایک وادی میں جا بسا۔
 ظہر عصر کی نمازیں باجماعت پڑھتا تھا مگر
 اسے دوسری نمازیں باجماعت سے نہیں
 ملتی تھیں۔ پھر اس کے جانوروں میں
 اور اضافہ ہوا تو اسے مزید دو درجہ جانا پڑا۔

اب سوائے جمعہ کے اور سب نمازیں
 باجماعت اس سے چھوٹ گئیں پھر ان
 جانوروں میں کیڑوں کوڑوں کی طرح مزید
 اضافہ ہوا۔ یہاں تک کہ جمعہ کا آنا بھی اس
 نے چھوڑ دیا۔ آنے جانے والے سواروں
 سے پوچھ لیا کرتا تھا کہ جمعہ کے دن کیا بیان
 ہوا؟ ایک مرتبہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
 نے اس کا حال دریافت کیا تو لوگوں نے
 عرض کیا یا رسول اللہ اس نے بکری کا کاڑیا
 کیا پس مدینہ منورہ کی زمین اس پر تنگ ہو
 گئی اور پھر اس کا پورا حال بیان کر دیا تو
 آپ نے فرمایا: ثعلبہ پر افسوس ہے ثعلبہ
 پر افسوس ہے۔ اور اللہ عز و جل نے یہ آیت
 نازل فرمائی ان کے مانوں میں سے صدقہ
 لیجئے اور صدقہ کے احکام و فرائض بھی یاد
 ہوئے تو رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے دو
 شخصوں کو مسلمانوں سے صدقہ کی وصیوابی
 کے لیے روانہ کیا۔ ان میں سے ایک
 شخص قبیلہ جُہیمہ کا تھا اور دوسرا قبیلہ
 سلیم کا۔ آپ نے ان دونوں کو مسلمانوں
 سے صدقہ وصول کرنے کی کیفیت لکھوا
 کر دی اور حکم دیا کہ ثعلبہ اور بنی سلیم کے
 فلاں شخص کے پاس جانا اور ان سے صدقہ
 لے آنا۔ وہ دونوں روانہ ہوئے اور ثعلبہ
 کے پاس پہنچے، رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم

عن الاخبار فقال رسول الله
 صلى الله عليه وسلم: ما
 فعل ثعلبة؟ فقالوا يا رسول الله
 اتخذ غنما فضاقت عليه المدينة
 فاخبروه بأمره فقال يا ويح ثعلبة
 يا ويح ثعلبة وانزل الله جل ثناؤه
 رَحْمَةً مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَتْ
 الآية نزلت فالضر الصدقة
 فبعث رسول الله صلى الله عليه
 وسلم رجلين على الصدقة
 من المسلمين رجلا من جهينة
 ورجل من سليم وكتب لهما كيف
 يأخذان الصدقة من المسلمين
 وقال لهما: مرا ثعلبة وبعلان
 رجل من بني سليم فخذوا صدقاتهما
 فخرجا حتى أتيا ثعلبة فسالاه
 الصدقة وأقرأه كتاب رسول الله
 صلى الله عليه وسلم فقال ما
 هذه الإجزية ما هذه إلا
 اخت الجزية ما أدرى هذا؟
 انطلقا حتى تفرغاثم عودا إلى
 فانطلقا وسمع بهما السلمي
 فنظرا إلى خيار أسنان إبله
 فعزلهما للصدقة ثم استبهما
 بهما فلما رأوها قالوا ما يجب

عَلَيْكَ هَذَا وَمَا نَرِيكَ أَنْ
تَأْخُذَ هَذَا مِنْكَ - فَقَالَ بَلَى
فَتَخَذَ وَهَذَا فَإِنْ لَفْسِي بِذَلِكَ
طَيِّبَةٌ وَإِنَّمَا هِيَ لِي - فَتَخَذَهَا
مِنْهُ وَمَرَّ عَلَى النَّاسِ فَأَخَذَ
الْمَصَدَقَاتِ ثُمَّ رَجَعَ إِلَى
ثَعْلَبَةَ فَقَالَ: أُرَوْنِي كِتَابَكُمَا
فَقَرَأَهُ فَقَالَ مَا هَذِهِ إِلَّا
جَزِيَّةٌ مَا هَذِهِ إِلَّا أَخَذْتُ
الْجَزِيَّةَ أَنْطَلَقَ حَتَّى أَرَى
رَأْيِي فَأَنْطَلَقَ حَتَّى أَتَى النَّبِيَّ
صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَلَمَّا
رَأَاهُمَا قَالَ يَا وَيْحَ ثَعْلَبَةَ قَبْلَ
أَنْ يَكْلُمَهُمَا وَدَعَا لِلْسَّامِيِّ
بِالْبُرْكَهَ فَأَخْبَرَاهُ بِالَّذِي
صَنَعَ ثَعْلَبَةَ وَالَّذِي صَنَعَ
السَّامِيُّ - فَأَنْزَلَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ
(وَمِنْهُمْ مَن عَاهَدَ اللَّهُ
لَئِنْ آتَيْنَاهُ مِنْ فَضْلِهِ
لَنَنْصَدَّقَنَّهُ) الْآيَةَ قَالَ
وَعِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ
عَلَيْهِ وَسَلَّمَ رَجُلٌ مِنْ أَقَارِبِ
ثَعْلَبَةَ فَسَمِعَ ذَلِكَ فَخَرَجَ
حَتَّى أَتَاهُ فَقَالَ: وَيْحَكَ يَا ثَعْلَبَةَ
قَدْ أَنْزَلَ اللَّهُ فِيكَ كَذَا وَكَذَا

کا فرمان اس کو پڑھ کر سنایا اور صدقہ طلب
کیا تو اس نے کہا یہ تو جزیہ ہو گیا۔ واہ یہ تو
جزیہ کی بہن ہے، میں اس کو نہیں
جانتا کہ کیا ہے؟ اچھا تم اب توجاؤ اور
فارغ ہو کر جب لوٹو تو میرے پاس آنا۔
پس وہ دونوں چلے گئے۔ دوسرے شخص
جو سکی تھا اس نے ان دونوں قاصدوں
کے متعلق سنا تو اپنے مولیٰ اڈٹوں میں
سے بہترین جانور خود صدقہ کے لیے
لگا لے اور ان جانوروں کے ساتھ ان
قاصدوں کا استقبال کیا۔ جب ان قاصدوں
نے ان جانوروں کو دیکھا تو کہا ان عمرہ
جانوروں کا دینا نہ تجھ پر واجب ہے اور
نہ ہم تجھ سے ان کو لینا چاہتے ہیں۔ اس
نے کہا: ان کو قبول کر لیں کیوں کہ میں اپنی
خوشی سے یہی جانور پیش کرنا چاہتا ہوں۔
بالآخر ان قاصدوں نے وہ جانور قبول
کر لیے اور دوسرے لوگوں کے پاس
گئے اور ان سے صدقات لے کر جب
ثعلبہ کے پاس لوٹے تو اس نے کہا تم
مجھے اپنا وہ خط تو دکھاؤ پس اسے پڑھ
کر اس نے کہا یہ تو سراسر جزیہ ہے، یہ تو
جزیہ کی بہن ہے، اچھا تم جاؤ تاکہ میں اچھی
طرح سوچ سمجھ لوں۔ وہ دونوں چلے
گئے حتیٰ کہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم کے حضور

میں پہنچے۔ جب آپ نے ان دونوں کو دیکھا تو ان کے کچھ کہنے سے قبل فرمایا: ثعلبہ پر افسوس ہے، اور مسلمی کے لیے برکت کی دعا فرمائی۔ اب انہوں نے ثعلبہ اور مسلمی دونوں کا واقعہ بیان کیا۔ پس اللہ تعالیٰ نے یہ آیت نازل فرمائی دان میں وہ بھی ہیں جنہوں نے اللہ سے عہد کیا تھا کہ اگر وہ ہمیں اپنے فضل سے مال عطا کرے گا تو ہم صدقہ خیرات کریں گے۔ اس مجلس میں رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے پاس ثعلبہ کا ایک رشتہ دار بھی تھا جب اس نے یہ سنا تو فوراً سفر کر کے ثعلبہ کے پاس پہنچا اور کہا: ثعلبہ تجھ پر افسوس ہے، اللہ تعالیٰ نے تیرے متعلق یہ آیت نازل فرمائی ہے۔ یہ سن کر ثعلبہ روانہ ہوا حتیٰ کہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم کے حضور میں پہنچا اور عرض کیا کہ اس سے اس کا صدقہ قبول کیا جائے تو آپ نے فرمایا: اللہ تعالیٰ نے مجھے تم سے تمہارا صدقہ قبول کرنے سے منع فرما دیا ہے۔ پس وہ اپنے سر پر خاک ڈالنے لگا۔ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: یہ تو تیرا عمل ہے، میں نے تو تجھے حکم دیا تھا مگر تو نے اطاعت نہ کی۔ جب ناامید ہو گیا کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اس کا صدقہ

فخرج ثعلبہ حتیٰ اُتی النبی صلی اللہ علیہ وسلم فسأله أن یقبل منه صدقته فقال: إن اللہ منعنی أن أقبل منك صدقتک، فجعل یحشو علی رأسه التراب فقال له رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم هذا عملک قدأمرتک فلم تطعنی، فلما أبی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم أن یقبض صدقته رجع إلی منزله فقبض رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم ولم یقبل منه شیئاً، ثم أتی أبا بکر رضی اللہ عنہ حین استخلف فقال قد علمت منزلتی من رسول اللہ و موضعی من الأنصار فأقبل صدقتی فقال أبو بکر لم یقبلها منك رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وأبی أن یقبلها فقبض أبو بکر ولم یقبلها، فلما ولی عمر رضی اللہ عنہ أناہ فقال: یا أمیر المؤمنین

اقبل صدقتی فقال لم يقبلها
رسول الله صلى الله عليه
وسلم ولا أبو بكر وأنا أقبلها
منك؟ فقبض ولم يقبلها،
فلما ولي عثمان رضي الله عنه
أما فقال: اقبل صدقتي فقال
لم يقبلها رسول الله صلى
الله عليه وسلم ولا أبو بكر
ولا عمرو أنا أقبلها منك؟
فلم يقبلها منه فهلك ثعلبة
في خلافة عثمان!

قبول فرمائیں گے تو اپنی منزل کو ناکام واپس
لوٹ گیا۔ پھر رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم
کی وفات ہو گئی اور آپ نے اس سے
کوئی چیز قبول نہ فرمائی پھر جب حضرت ابو بکر
خلیفہ ہوئے تو ثعلبہ ان کی خدمت میں
حاضر ہوا اور عرض کیا: میری جو عزت رسول اللہ
کے نزدیک تھی اور جو میرا مقام انصار میں
ہے وہ آپ خوب جانتے ہیں، آپ میرا
صدقہ قبول فرمائیے۔ ابو بکر نے جواب دیا:
تجھ سے تیرا صدقہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
نے قبول نہیں کیا تو میں کیسے کر سکتا ہوں؟

عرض آپ نے بھی اس کو قبول کرنے سے انکار کر دیا اور تاحیات قبول نہ کیا۔ پھر جب حضرت
عمرؓ مسلمانوں کے ولی بنے تو وہ ان کے پاس بھی آیا اور عرض کیا: اے امیر المؤمنین میرا
قبول فرمائیے تو آپ نے جواب دیا: جب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اور حضرت ابو بکرؓ
نے قبول نہیں فرمایا تو میں کیسے قبول کر سکتا ہوں؟ چنانچہ آپ نے بھی اپنی خلافت کے زمانہ
میں اس کا صدقہ قبول نہیں فرمایا۔ پھر جب حضرت عثمانؓ ولی بنے تو ثعلبہ ان کے پاس بھی
آیا اور درخواست کی کہ میرا صدقہ قبول فرمائیں۔ حضرت عثمانؓ نے فرمایا: جب رسول اللہ صلی
اللہ علیہ وسلم نے اسے قبول نہیں فرمایا اور نہ ہی حضرات ابو بکرؓ و عمرؓ نے تو میں کیسے قبول کر سکتا
ہوں؟ چنانچہ قبول نہیں فرمایا۔ حضرت عثمانؓ کے عہد خلافت میں ثعلبہ ہلاک ہو گیا۔

اس روایت کی تخریج واحدیؒ نے "اسباب النزول" میں بطریق معان بن رافعہ السلامی
عن علی بن یزید عن ابی عبد الرحمن القاسم بن عبد الرحمن مولیٰ عبد اللہ بن یزید ابن معاویہ عن ابی امامہ الباہلی
کی ہے، اور علیٰ ہذا الوجه بیہقیؒ نے "الدلائل النبویہ" اور "شعب الایمان" میں "طبرانی" نے
"معجم الکبیر" میں، ابن جریرؒ نے "جامع البیان فی تفسیر القرآن" میں، "عسکری" نے

"الامثال" میں، نیز بادردی، ابن السکون، ابن المنذر، ابن شاہین، ابوالشیخ، ابن مندہ، ابوجیم، ابن عساکر، ابن مردویہ اور ابن ابی حاتم وغیرہ نے بھی اس کی تخریج کی ہے۔

بیہقیؒ نے "الدلائل النبویہ" میں، ابن جریر الطبریؒ نے "جامع البیان فی تفسیر القرآن" میں

میں نیز ابن ابی حاتمؒ اور ابن مردویہؒ نے اپنی اپنی تفاسیر میں اس واقعہ کو بطریق محمد بن سعد ثنی ابی

(سعد بن محمد بن الحسن بن عطیہ العونی، ثنی علی دالحسین بن الحسن بن عطیہ) ثنی ابی (حسن بن عطیہ ابو عبد اللہ

بن سعد بن جنادہ العونی) عن ابیہ عن ابن عباس رضی اللہ عنہما بھی تخریج فرمایا ہے۔

علامہ حافظ عماد الدین ابن کثیرؒ نے اپنی تفسیر معانی القرآنؒ میں، واقدیؒ نے "کتاب المغازی"ؒ

میں، حافظ جلال الدین سیوطیؒ نے "لباب النقول فی اسباب النزول"ؒ میں، علامہ آلوسیؒ نے "تفسیر

روح المعانی"ؒ میں، علامہ شوکانیؒ نے "فتح القدیر"ؒ میں، علامہ قرطبیؒ نے اپنی تفسیر "جامع

لاحکام القرآن"ؒ میں، حسین بن مسعود بغدادیؒ نے "معالم التنزیل"ؒ میں، ابن الجوزی حبلی

بغدادیؒ نے "زاد المیسر فی علم التفسیر"ؒ میں، خازنؒ نے "لباب التاویل فی معانی التنزیل"ؒ میں

میں اور مولانا ثناء اللہ بانی پتی نے "تفسیر مظہری"ؒ میں اس واقعہ کو زیادہ سے زیادہ انہی دو

طرق کے ساتھ نقل کیا ہے۔

بعض دوسری تفاسیر و کتب مثلاً المحرر الویز فی تفسیر کتاب العزیزؒ لابن عطیہ الاندلسیؒ،

"ارشاد العقل إلی مزايا القرآن الکریم"ؒ لابن سودؒ، "مدارک التنزیل وحقائق التاویل"ؒ للسنفیؒ،

"تفسیر الکبیر"ؒ للرازیؒ، "تفسیر الجواهر الحسان"ؒ للشعابیؒ، "تفسیر الکشاف"ؒ للزمخشریؒ،

"تفسیر جلالین"ؒ للسیوطیؒ، "تفسیر الطی القدیر لاختصار تفسیر ابن کثیر"ؒ للشیخ محمد نسیب الرفاعیؒ،

"الاستیعاب"ؒ للقرطبی المالکیؒ، "مراح اللبید"ؒ، "تفسیر عبد الماجد دریابادیؒ، "تفسیر

۱؎ دلائل النبوة للبيهقي ج ۱ ص ۲۵۹ ۲؎ جامع البیان لابن جریر ج ۱ ص ۲۵۷ ۳؎ معانی القرآن لابن کثیر ج ۱ ص ۲۲۲-۲۲۴

۴؎ المغازی الواقعی ج ۱ ص ۱۵۹ ۵؎ لباب النقول للسیوطی علی المصحف الشریف ص ۲۵۹-۲۶۱ ۶؎ روح المعانی للآلوسی ج ۱ ص ۱۴۳

۷؎ فتح القدیر لشوکانی ج ۱ ص ۲۸۶ ۸؎ جامع لاحکام القرآن للقرطبی ج ۱ ص ۲۰۹ ۹؎ معالم التنزیل لابن مسعود بغدادی ج ۱ ص ۱۳۲

۱۰؎ زاد المیسر لابن الجوزی ج ۱ ص ۴۶۲-۴۶۳ ۱۱؎ لباب التاویل لخازن ج ۱ ص ۱۲۵ ۱۲؎ تفسیر مظہری ارشاد اللہ بانی پتی ج ۱ ص ۲۵۲

۱۳؎ المحرر الویز لابن عطیہ ج ۱ ص ۲۲۸ ۱۴؎ ارشاد العقل لابن سود ج ۱ ص ۲۵۷ ۱۵؎ مدارک التنزیل للسنفی ج ۱ ص ۲۳۹

۱۶؎ تفسیر الکبیر للرازی ج ۱ ص ۱۳۸ ۱۷؎ الجواهر الحسان للشعابی ج ۱ ص ۱۴۲ ۱۸؎ تفسیر الکشاف للزمخشری ج ۱ ص ۱۹۶

(بقیہ ماثیہ المحفوظ)

شبیر احمد عثمانیؒ، "تفسیر نعیم الدین مراد آبادیؒ"، "تفسیر حقانیؒ"، "مختصر تفسیر بیان القرآنؒ"، از اشرف علی تھانویؒ، "معارف القرآنؒ"، "اللفظی محمد شفیع اور" معارف القرآن" للمولوی محمد ادریس کاندھلویؒ وغیرہ میں اس واقعہ کو بلا سند نقل کیا گیا ہے حالانکہ یہ روایت حضرت ثعلبہ بن حاطبؓ بن عمرو بن عبید بن امیہ بن زید بن مالک بن عوف بن عمرو بن عوفؓ پر ایک مرتبہ غلط روایت ہے۔

حضرت ثعلبہ بن حاطبؓ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے ایک مشہور صحابی ہیں۔ آپؐ نے دو عظیم اسلامی غزوات (یعنی غزوہ بدر اور غزوہ احد) میں رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے ہمراہ شرکت فرمائی اور ادب و شجاعت دی تھی۔ آپؐ کے تفصیلی تعارف کے لیے "الاصابة فی تیز الصحابة" لابن حجر عسقلانیؒ، "اسد الغابہ" لابن اثیر عز الدینؒ، "جہرۃ الانساب العربیہ" لابن حزمؒ، "الاستیعاب" للقرطبی المالکیؒ، "مغازی" للواقدیؒ، "ثقات" لابن حبانؒ اور "معجم الکبیر" للطبرانیؒ وغیرہ کی طرف مراجعت مفید ہوگی۔

حضرت ثعلبہؓ کا بدری صحابی ہونا ہی ان تمام الزام تراشیوں کے بطلان کے لیے کافی ہے، کیونکہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے ایک حدیث قدسی میں اہل بدر کے معذور اور جنتی ہونے کی بشارت منجانب اللہ عز وجل یوں بیان فرمائی ہے:

"اعملوا ما شئتم فقد غفرت لکم" "تم جو چاہو سو کرو میں نے تم کو بخش دیا ہے۔"
ایک اور حدیث میں مروی ہے "لا یدخل النار أحد شہید بدر أو المحدیہؓ"

(تسلسل) ۱۵۰ تفسیر جلالین سیوطی علی ہوش المصنف ص ۲۵۲ ۲۵۳ تبیین علی القدر للرفاعی ج ۱ ص ۲۵۷ ۲۵۸ ۱۵۱ استیعاب للقرطبی

علی ہوش الاصابہ ج ۱ ص ۲۰۳ ۲۰۴ ۱۵۲ مرجع اللبید ج ۱ ص ۲۲۸ ۲۲۹ تفسیر عبد الماجد دیوبادی ص ۱۵۱

۱۵۳ تفسیر شبیر احمد عثمانی ص ۲۶۳ ۲۶۴ تفسیر نعیم الدین مراد آبادی ص ۲۸۹ ۲۹۰ تفسیر حقانی ج ۱ ص ۲۹۳ ۲۹۴

۱۵۴ مختصر بیان القرآن از اشرف علی تھانوی برجائشہ قرآن کریم ص ۱۵۱ ۱۵۲ معارف القرآن للفظی محمد شفیع ج ۱ ص ۲۲۷

۱۵۵ معارف القرآن للکاندھلوی ج ۱ ص ۳۸۳ ۳۸۴ الاصابة فی تیز الصحابة لابن حجر ج ۱ ص ۱۹۹ ۲۰۰

۱۵۶ اسد الغابہ لابن اثیر ج ۱ ص ۲۸۳ ۲۸۴ جہرۃ الانساب العرب لابن حزم ص ۲۲۴ ۲۲۵

۱۵۷ الاستیعاب للقرطبی المالکی علی ہوش الاصابہ ج ۱ ص ۲۰۳ ۲۰۴ ۱۵۸ مغازی للواقدی ج ۱ ص ۱۵۹ ۱۶۰

۱۵۹ ثقات لابن حبان ج ۱ ص ۳۶ ۳۷ معجم الکبیر للطبرانی ج ۱ ص ۸۲ ۸۳ سنن ابوداؤد مع عون الجوز ج ۱ ص ۲۴۵ ۲۴۶ مسند احمد ج ۱ ص ۱۵۵ ۱۵۶ مسند احمد ج ۱ ص ۲۹۵ ۲۹۶

جگر زیر مطالعہ تفسیری روایت ان صحیح احادیث نیز مجمع علیہ قاعدہ کے خلاف ایک بدری صحابی کو عہد شکن، بخیل، ابدی منافق اور مانع زکوٰۃ بتا کر جہنمی بتانے پر مصر ہے۔ عین ممکن ہے کہ کسی سبائی نے اس عظیم المرتبت صحابی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کی مسلمانوں کے دلوں سے قدر و منزلت گرانے اور ورپردہ تبرا بھیجنے کی غرض سے اس منکر روایت کو شائع و عام کر دیا ہو۔ پس ظاہر ہوا کہ سورۃ التوبہ کی آیات ۷۵ تا ۷۷ بدری صحابی حضرت ثعلبہ بن حاطبؓ کے بارے میں نہیں بلکہ بعض دوسرے منافقین اور مانعین زکوٰۃ کے بارے میں نازل ہوئی تھیں اور نہ مذکورہ بالا دونوں حدیثوں اور آیات زیر بحث کے مابین تطبیق کیوں کر ممکن ہوگی۔ یہاں اصل دشواری یہ آتی ہے کہ ان حدیثوں سے آیات محولہ کا بطلان لازم آتا ہے (فنعوذ باللہ من ذلك) اور چونکہ یہ حدیثیں بھی باعتبار صحت قوی اور لائق احتجاج ہیں لہذا نہ آیات کا انکار ممکن ہے اور نہ ہی ان احادیث کا پس اس دشواری کے حل کے لیے دو ممکنہ صورتیں یہ ہو سکتی ہیں :

۱۔ پہلی صورت تو یہ کہ ان آیات کے نزول کا سبب بدری صحابی حضرت ثعلبہ بن حاطبؓ کے بجائے بعض دوسرے منافقین اور مانعین زکوٰۃ کو سمجھا جائے جیسا کہ اوپر ذکر کیا گیا ہے۔ جو چیز ہمارے اس اسکان کو تقویت دیتی ہے وہ بعض قدمائے مفسرین کے وہ اقوال ہیں جو اس بارے میں وارد ہیں مگر کسی سبائی سازش کی بناء پر شہرت نہ پا سکے مثلاً حضرات حسن بصری اور مجاہد رحمہما اللہ نے ثعلبہ کے ساتھ معتب بن قیسؓ کو، ابن السائبؓ نے حاطب بن ابی بلتعہ کو اور ضحاکؓ نے بثل بن الحارث، جابر بن قیس، معتب بن قیسؓ کو بھی ان منافقین میں شمار کیا ہے^{۵۴} جن کے متعلق یہ آیات نازل ہوئی تھیں۔ ابوالشیخؒ نے حضرت حسن بصریؒ سے ایک روایت کی تخریج یوں بھی کی ہے : "انصار میں سے ایک شخص تھا جس نے ایسا عہد کیا تھا پھر جب اس کا چچا زاد بھائی فوت ہوا اور اس کی جانب سے اس انصاری کو مال و دولت وراثت میں ملی تو اس نے بخل کیا اور اس عہد کا پاس نہ کیا جو اس نے اللہ تعالیٰ سے وراثت پانے سے قبل کیا تھا پس یہ آیات نازل ہوئیں"^{۵۵}۔

حضرت حسن بصریؒ کا یہ قول حضرت ثعلبہ بن حاطبؓ کے پورے قصہ، کہ جس میں اس کے بکریوں کے ریوڑ میں بے شمار اضافہ ہونے وغیرہ کی تفصیلات مروی ہیں، کی تکذیب کرتا ہے اور اس راجل مبہم کی تعبیر کے لیے قطعی غیر مفید ہے۔ غالباً امام ابن کثیرؒ نے حضرت ابن عباسؓ کے قول کی روشنی

^{۵۴} کمافی زاد المیسر لابن الجوزی ج ۲ ص ۴۷۲-۴۷۳، تفسیر طبری ج ۲ جزء ۱ ص ۲۱۴، فتح القدیر

میں حسن بصریؒ کے قول: "رجلٌ من الانصار" سے مراد ثعلبہ بن حاطبؓ کو لیا ہے جو کہ اس رحمہ اللہ کا سہو ہے۔ افسوس کہ شیخ محمد نسیب الرفاعی نے "تیسیر العلی القدیرؒ" میں اس کی تصحیح کا اہتمام نہیں فرمایا ہے۔

امام ابن الجوزی منبلی بغدادیؒ نے ان آیات کے اسباب نزول میں ایک اور قول اس طرح نقل فرمایا ہے: "قبیلہ بنی عمرو بن عوف کا ایک شخص کہ جس کا مال ملک شام میں پھنسا ہوا تھا اور اس کی وصولیابی میں بہت وقت و تاخیر ہو رہی تھی حالانکہ وہ شخص اس مال کی بازیابی کے لیے شدید جہد و جہد کر چکا تھا۔ اس شخص نے اللہ تعالیٰ سے یہ عہد کیا تھا کہ اگر اللہ عزوجل نے اپنے فضل سے اسے اس مال میں سے جو کچھ بھی نوازا، اس میں سے وہ اللہ کی راہ میں صدقہ کرے گا پھر جب اللہ تعالیٰ نے اس کو اس مال سے نوازا تو اس نے عہد شکنی کی چنانچہ یہ آیت نازل ہوئی۔" ۹۱

بظاہر یہ تفسیری قول بھی حضرت ثعلبہؓ کے شہرت یافتہ واقعہ اور اس کی جملہ تفصیلات کی تکذیب کرنا نظر آتا ہے۔ پھر ہمیں کوئی ایسی خاص وجہ نظر نہیں آتی کہ قدامائے مفسرین کے ان مختلف اقوال کے موجودگی میں فقط حضرت ابن عباسؓ، قتادہؓ اور سعید بن جبیرؓ کے اقوال پر ہی اعتماد کرتے ہوئے اس آیت کے نزول کا سبب بدری صحابی حضرت ثعلبہ بن حاطبؓ کو ٹھہرایا جائے۔

۲۔ دوسری ممکنہ صورت یہ ہے کہ یہ آیات ثعلبہ نامی شخص کے بارے میں ہی نازل ہوئی ہوں، لیکن وہ ثعلبہ بدری صحابی نہیں بلکہ ان کا ہم نام کوئی دوسرا شخص ہو۔ اس امکان کی پہلی وجہ یہ ہے کہ سورۃ التوبہ کی آیات زیر مطالعہ میں جس مانع زکوٰۃ کی طرف اشارہ فرمایا گیا ہے بعض روایات میں اس کا نام ثعلبہ بن حاطب اور بعض میں ثعلبہ بن ابی حاطب مذکور ہے۔ ظاہر ہے کہ یہ دونوں ایک ہی شخص کے نام نہیں ہو سکتے چنانچہ یہ ممکن ہے کہ جس شخص کے متعلق یہ آیات نازل ہوئی ہوں وہ بدری صحابی ثعلبہ بن حاطب کے بجائے ثعلبہ بن ابی حاطب یا ثعلبہ بن حاطب نامی ہی کوئی دوسرا غیر بدری شخص ہو۔ ہمارے اس شک کو وہ صحیح احادیث تقویت دیتی ہیں جن میں اصحاب بدر کے مغفور اور جنہم سے بری ہونے کی طرح بشارتیں اور شہادتیں موجود ہیں۔ امام ابن حجر عسقلانیؒ نے بھی "الاصحاب فی تمیز الصحابہ" میں مانع زکوٰۃ ثعلبہ کو بدری ثعلبہ سے مختلف شخص قرار دیا ہے۔ چنانچہ رقمطراز ہیں:

۹۰ معانی القرآن لابن کثیر ج ۱ ص ۳۲۳ ۹۱ تیسیر العلی القدیر للرفاعی ج ۱ ص ۳۵۵

۹۲ زاد المیسر لابن الجوزی ج ۳ ص ۴۷۲ - ۴۷۳

”ثعلب بن حاطب یا ابن ابی حاطب الانصاری کا ذکر اسحاق نے ان لوگوں میں کیا ہے جنہوں نے مسجد خیر بنائی تھی، پھر زیر تحقیق پورا قصہ مختصراً لکھنے کے بعد فرماتے ہیں، وہ بدری صحابی ہے۔۔۔ یہ قول محل نظر ہے۔ ان دونوں ثعلبہ کے درمیان مغائرت ابن الکلبی کے اس قول سے بھی مؤکد ہوتی ہے کہ اس بدری صحابی نے غزوہ اُحد میں شہادت پائی تھی۔ اس مغائرت کو تقویت ابن مردویہ کی اس روایت سے بھی ملتی ہے جسے آل رحمہ اللہ نے اپنی تفسیر میں بطریق عطیہ بن ابی عباسؓ آیت مذکور (لَسْنَا مِنْكُمْ فَضْلًا) کے تحت پورے قصہ کی تفصیلات کے ساتھ وارد کیا ہے۔ ابن مردویہ کی روایت میں اس شخص کا نام ثعلبہ بن ابی حاطب بتایا گیا ہے جبکہ محققین کا اس بات پر اتفاق ہے کہ بدری صحابی کا نام ثعلبہ بن حاطب تھا، اور رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم سے یہ فرمانا ثابت ہے کہ: لَا يَدْخُلُ النَّارَ أَحَدٌ شَهِدَ بَدْرًا وَالْحَدِيثُ يَبْلُغُهُ“ اور آل صلی اللہ علیہ وسلم نے اپنے رب سے اپنی بدر کے متعلق بیان فرمایا ہے: ”أَعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ فَفَقَدْ غَفَرْتُ لَكُمْ“۔“ حب یہ چیزیں ثابت ہیں تو اللہ تعالیٰ ثعلبہ بن حاطبؓ کے دل میں لفاق ڈال کر کس طرح زیرِ عقاب کر سکتا ہے اور اس کے بارے میں وہ آیت نازل فرما سکتا ہے جو کہ نازل ہوئی ہے۔ پس ظاہر ہے کہ وہ مانعِ زکوٰۃ کوئی دوسرا شخص ہے، واللہ اعلم۔“

مانعِ زکوٰۃ ثعلبہ اور بدری ثعلبہ میں مغائرت کی تاکید اس بات سے بھی ہوتی ہے کہ بدری صحابی نے غزوہ اُحد میں جامِ شہادت نوش فرمایا تھا جیسا کہ ابن الکلبی اور حافظ ابن حجر عسقلانیؒ کے مذکورہ بالا اقتباس سے مستفاد ہوتا ہے جب کہ مانعِ زکوٰۃ ثعلبہ کی وفات کے متعلق بعض لوگوں کا

۵۰ علامہ منذرؒ کا قول ہے کہ یہ وہ فصل ہے جس کی تخریج بخاری، مسلم، ابوداؤد، ترمذی اور نسائی نے حضرت علی ابن ابی طالبؓ کی طویل حدیث سے کی ہے مگر اس حدیث سے قطعاً یہ مراد نہیں ہے کہ اصحاب بدر کو ہجرانہ و ناجائز فعل کی قصص دے دی گئی ہے بلکہ یہ کہ ایسا صلاح الحال اور خیر کی توفیق کا نیا یہ ہے یہی وجہ ہے کہ قاضی عیاضؒ نے اصحاب بدر پر حد لگانے کے جواز پر اجماع نقل کیا ہے اور حضرت عمرؓ نے ان میں سے بعض بدریوں پر حد قائم بھی کی تھی۔ خود نبی صلی اللہ علیہ وسلم نے مسطح بن اثاثہ بن عباد پر حد لگائی تھی حالانکہ وہ ایک بدری صحابی تھے (ملاحظہ ہو الامامہ لابن حجر، ج ۲، ص ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، نوویؒ)۔

قول ہے کہ اس نے عہد فاروقی میں اور بعض کے نزدیک عہد عثمانی میں وفات پائی تھی ۲۵ھ
 اگر قرآن کریم کی زیر مطالعہ آیات پر تھوڑا سا تدبر کیا جائے تو ہمیں نظر آئے گا کہ اس میں اللہ تبارک
 و تعالیٰ نے جگہ جگہ جمع کا صیغہ استعمال کیا ہے جس سے معلوم ہوتا ہے کہ اس عہد شکنی، وعدہ خلافی، زکوٰۃ
 کی ادائیگی میں بخل اور منافقت کا مرتکب کوئی فرد واحد نہیں بلکہ متعدد اشخاص تھے تو پھر خر کیا وجہ
 ہے کہ اس سلسلہ میں فقط مظلوم بدری صحابی رسول حضرت ثعلبہ بن حاطب کو ہی مطعون کیا جا رہا ہے؟
 اگر فرض محال سورۃ التوبہ کی آیات ثعلبہ بن حاطب کے بارے میں نازل ہوئی ہوں اور وہ
 ثعلبہ بدری صحابی ہی ہوں تو ایک سوال یہ پیدا ہوتا ہے کہ جب حضرت ثعلبہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
 کے حضور میں حاضر ہو کر اپنے فعل پر نادم اور تائب ہوئے تو آخر ان کی توبہ قبول کیوں نہیں کی گئی؟
 حالانکہ ایک معروف شرعی قاعدہ ہے کہ جو گنہگار اپنے گناہوں سے توبہ کر لے اور ایمان و اسلام کی طرف
 لوٹ آئے تو اس کے ساتھ مسلمانوں کا سا معاملہ کرنا چاہیے۔ آخر ثعلبہ بن حاطب کے معاملہ میں اس
 شرعی قاعدہ کے خلاف کیوں کیا گیا؟ اس سوال کا جواب مولانا اشرف علی تھانوی اور ان سے نقل کرتے
 ہوئے مولانا مفتی محمد شفیع صاحب نے یوں دینے کی کوشش کی ہے:

”وجہ صاف ظاہر ہے کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کو بذریعہ وحی معلوم ہو گیا تھا کہ یہ اب
 بھی اخلاص کے ساتھ توبہ نہیں کر رہا، اس کے دل میں نفاق موجود ہے، محض وقتی
 مصلحت سے مسلمانوں کو دھوکہ دے کر راضی کرنا چاہتا ہے، اس لیے قبول نہیں اور
 جب آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم نے اس کو منافق قرار دے دیا تو بعد کے خلفاء کو اس کا
 صدقہ قبول کرنے کا حق نہیں رہا کیونکہ زکوٰۃ کے لیے مسلمان ہونا شرط ہے البتہ رسول
 صلی اللہ علیہ وسلم کے بعد چونکہ کسی شخص کے دل کا نفاق قطعی طور پر کسی کو معلوم نہیں ہو سکتا اس
 لیے آئندہ کا حکم یہی ہے کہ جو شخص توبہ کر لے اور اسلام و ایمان کا اعتراف کر لے اسے
 کے ساتھ مسلمانوں کا سا معاملہ کیا جائے خواہ اس کے دل میں کچھ بھی ہو“ ۲۶ھ

اس بارے میں پہلی بات توبہ جان لینا چاہیے کہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم کا اللہ تعالیٰ کی جانب
 سے بذریعہ وحی ثعلبہ کے عدم اخلاص اور نفاق پر مطلع ہونا یا اس سے صدقہ قبول نہ کرنے کی ہدایت

پانا کسی طرح ثابت نہیں ہے۔ دوسری بات یہ ہے کہ اگر وہ واقعی اپنے مذموم فعل پر نادم و شرمسار نہ ہوتا تو اپنے سر میں خاک ڈالتا ہوا، کفِ افسوس ملتا ہوا دربارِ نبوت میں حاضر ہو کر تائب نہ ہوتا۔ پھر ایک بار دھتکار دیئے جاتے کہ بعد بھی بار بار آں صلی اللہ علیہ وسلم اور آپ کے بعد آپ کے خلفائے ثلاثہ کے پاس جا کر رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے نزدیک اپنی عزت اور انصار میں اپنے مقام و مرتبہ کا واسطہ دے کر مسلسل منت و سماجت نہ کرتا پھرنا۔ اور ہم یہ بھی دیکھتے ہیں کہ واقعہ مذکورہ کے مطابق جب آل صلی اللہ علیہ وسلم اور خلفائے ثلاثہ نے اس کو ناکام و نامراد واپس کر دیا تو نہ اس پر کوئی آسمانی آفت نازل ہوئی اور نہ ہی اس کو کسی قسم کی مالی یا معاشرتی دشواری پیش آئی تو آخر وہ کون سی قوتِ مصلحت "تھی کہ" مسلمانوں کو دھوکہ دے کر راضی کرنا چاہتا تھا؟ اور پھر ان تمام باتوں کا علم حاصل کرنے کے مولانا تھانوی و مفتی شفیع صاحبان کو کون سے وسائل میسر تھے کہ اس قدر اعتماد و یقین کے ساتھ یہ بلا دلیل دعویٰ کر بیٹھے؟ پس معلوم ہوا کہ کوئی بات بھی بنائے نہ بن سکی۔

اب اس واقعہ کی اسناد کی کیفیت بھی ملاحظہ فرمائیں :

معان بن رفاعہ کے طریق میں تین مجرد روایہ موجود ہیں : علی بن یزید بن ابی زیاد الاٹھانی، الشافعی (ابو عبد الملک) ، معان بن رفاعہ السدوسی الشافعی اور قاسم بن عبد الرحمن ابو عبد الرحمن الدمشقی۔ علی بن یزید بن ابی زیاد الاٹھانی کے متعلق امام نسائیؒ فرماتے ہیں : "یہ قاسم سے روایت کرتا ہے اور ثقہ نہیں ہے" واقطنیؒ اور ازودیؒ کا قول ہے : "متروک ہے" ابو زرہؒ کا قول ہے : "قوی نہیں ہے" ابو حاتمؒ فرماتے ہیں : "ضعیف الحدیث ہے" اس کی حدیث منکر ہوئی ہیں۔ مجاہد بن عثمان بن ابی شیبہ بیان کرتے ہیں کہ "میں نے علی بن المدینیؒ سے علی بن یزید کے متعلق سوال کیا تو ان رحمہ اللہ نے اسے ضعیف فرمایا۔ ابن حبانؒ کا قول ہے : "منکر الحدیث جذاً اذری التخلیط فی روایتہ ممتن ہؤلاء" حافظ ابن حجر عسقلانیؒ فرماتے ہیں : "امام بخاریؒ نے اسے منکر الحدیث قرار دیا ہے" علامہ برہان الدین حلبیؒ کا قول ہے : "علی بن یزید پر بہت کچھ کام کیا گیا۔" علامہ ہیثمیؒ مختلف مقامات پر فرماتے ہیں : "ابو حاتمؒ اور ابن عدیؒ نے اس کی تضعیف کی ہے جبکہ ابن حبانؒ اور امام احمدؒ نے اس کی توثیق کی ہے" ضعیف اور متروک ہے لیکن اس کی توثیق کی گئی ہے "بہت زیادہ ضعیف ہے لیکن اس کی توثیق کی گئی ہے" "متروک ہے لیکن بعض لوگ کہتے ہیں کہ صالح ہے" "اس کے ضعف پر اجماع ہے" تفصیلی ترجمہ کے لیے حاشیہ ۲ کے تحت درج شدہ کتب ملاحظہ فرمائیں۔

اس سند کے دوسرے راوی معان بن رفاعہ السلامی الدمشقی کے متعلق محمد بن عثمان بن ابی شیبہؒ فرماتے ہیں: "علی بن مدینیؒ نے فرمایا: کان شیخاً ضعیفاً۔" ابو حاتم کا قول ہے: "اس کی حدیث لکھی جاتی ہے لیکن اس کے ساتھ احتجاج نہیں کیا جاتا۔" امام احمدؒ کا قول ہے کہ "اس میں کوئی حرج نہیں ہے۔" امام صاحبانؒ فرماتے ہیں: "منکر الحدیث ہے۔" بکثرت مراسیل بیان کرتا ہے۔ نیز اقوام مجاہدیل سے بھی روایت کرتا ہے۔ اس کی احادیث اثبات کی حدیثوں سے مشابہت نہیں رکھتیں۔ اس کے ساتھ احتجاج مستحق ترک ہے۔ امام عقیلیؒ بیان کرتے ہیں: "یحییٰ بن معینؒ کا قول ہے کہ ضعیف ہے۔" علامہ ذہبیؒ فرماتے ہیں: "متفق نہیں ہے۔" ابن المدینیؒ نے اس کی توثیق کی ہے، یحییٰ نے اس میں یکجہ بیان کی ہے، جو زجانیؒ کا قول ہے کہ محبت نہیں ہے۔ علامہ ابن حجر عسقلانیؒ "تقریب" میں فرماتے ہیں: "لین الحدیث اور کثیر الارسال ہے۔" آل حمہ اللہ تعالیٰ ہی "تہذیب" میں ابن المدینیؒ کے متعلق لکھتے ہیں کہ "انہوں نے فرمایا ثقہ ہے اس سے لوگوں نے روایت کی ہے۔" واقعہ یہ ہے کہ امام ابن المدینیؒ سے معان بن رفاعہ کے متعلق دو مختلف اقوال منقول ہیں، ایک توش میں اور دوسرا ضعیف ہیں۔ امام ابن الجوزیؒ فرماتے ہیں: "امام دارمیؒ، سعدیؒ اور ازہریؒ نے اسے محبت تسلیم نہیں کیا ہے۔" ملاطہر شبلیؒ لکھتے ہیں: "مترکب ہے۔" معان بن رفاعہ کے تفصیلی ترجمہ کے لیے حاشیہ ۵۵ میں مذکورہ کتب کی طرف رجوع

(گذشتہ صفحہ) ۱۵۵ ضعیفاء الکبیر للعتیق ج ۲ ص ۲۵۵-۲۵۵، جرح والتعديل لابن ابی حاتم ج ۲ ص ۲۰۸

مجموعین لابن جہان ج ۲ ص ۱۱، کامل فی الضعفاء لابن عدی ج ۵ ترجمہ ۱۸۲۵، سوالات محمد بن عثمان ۱۵۵، تاریخ الکبیر للبغدادی ج ۲ ص ۳۰۴، تاریخ الضعفاء للبغدادی ج ۳ ص ۳۱، ضعیفاء الضعفاء للبغدادی ترجمہ ۲۵۵، ضعیفاء والمترکون للدارقطنی ترجمہ ۴۰۴، ضعیفاء والمترکون للشافعی ترجمہ ۴۳، میزان الاعتدال للذہبی ج ۲ ص ۱۹۱، مختصر فی الضعفاء للذہبی ج ۲ ص ۴۵، کنی للذہبی ج ۲ ص ۴۱، ضعیفاء والمترکون لابن الجوزی ج ۲ ص ۲۲، تہذیب التہذیب لابن حجر عسقلانی ج ۴ ص ۱۹، تقریب التہذیب لابن حجر ج ۲ ص ۱۱، مجموع الضعفاء والمترکین لیسر وال ص ۲۸۱، م ۴۴، شفاء الخیث عن رمی بوضع الحدیث الحبیب ص ۳۰، قانون الموضوعات والضعفاء للفتنی ص ۲۸، تنزیہ الشریعۃ المرفوعہ لابن عراق الکفائی ج ۱ ص ۸۹، تحفۃ الاحوذی للبائکونوری ج ۲ ص ۲۵۹، مجمع الزوائد للبیہقی ج ۱ ص ۲۸۴، ج ۲ ص ۲۶، م ۳۱، م ۳۲۴، ج ۳ ص ۳۲، ج ۹ ص ۵۹ (باقی اگلے صفحہ پر)

اس سند کا تیسرا مجرد درودی قاسم بن عبد الرحمن ابو عبد الرحمن الدمشقی ہے جس کے متعلق امام ابن حبانؒ فرماتے ہیں: "امام احمد بن حنبلؒ کا قول ہے: منکر الحدیث ما أرى البلاء إلا من قبل القاسم" امام احمد بن حنبلؒ کا ایک اور قول اس طرح مروی ہے: درودی عنہ علی بن یزید أعا حبيب وما أراها إلا من قبل القاسم، یعنی علی بن یزید نے اس سے عجیب و غریب روایات نقل کی ہیں اور میرا خیال ہے کہ یہ سب داستانیں قاسم نے تیار کی ہیں۔ امام ابن حبانؒ مزید فرماتے ہیں: "قاسم یہ دعویٰ کیا کرتا تھا کہ اس نے چالیس بدری صحابیوں سے ملاقات کی ہے حالانکہ وہ ان رواۃ میں سے ہے جو عام اصحاب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم سے بھی معضلات روایت نیز ثقات کی طرف مقبوبات بیان کرتے ہیں۔" امام ابن حبانؒ کا ایک اور قول ہے کہ: "حدیث میں بہت ضعیف ہے۔ علامہ ذہبیؒ بیان کرتے ہیں: "ابن معینؒ نے اس کے کئی طرق میں اس کی توثیق کی ہے، جو جزائی کا قول ہے کہ خیار فاضل تھا۔" امام ترمذیؒ نے بھی اسے "ثقة" قرار دیا ہے۔ یعقوب بن شیبہؒ کا قول ہے کہ "یہ ان رواۃ میں سے ہے جس کی تضعیف کی گئی ہے۔" علامہ برہان الدین جلیؒ فرماتے ہیں: "متکلم فیہ ہے، امام ابن الجوزیؒ نے کتاب الموضوعات کے ایک مقام پر لکھا ہے کہ اس حدیث کی آفت یہی قاسم ہے۔" محلیؒ فرماتے ہیں: "ثقة تابعی ہے، اس کی حدیث لکھی جاتی ہے لیکن قوی نہیں ہے۔" عقیلیؒ بیان کرتے ہیں: "ضعیف کا قول ہے: الحقوہ بہ۔" علامہ حیشمیؒ مختلف مقامات پر فرماتے ہیں: "ضعیف ہے۔" "متروک ہے۔" امام بخاریؒ نے اس کی توثیق کی ہے مگر امام احمدؒ نے ضعیف بتایا ہے۔" امام احمدؒ وغیرہ نے اس کی تضعیف کی ہے۔" قاسم بن عبد الرحمن کے تفصیلی ترجمہ کے

(تسل)، الخلاصہ ج ۲ ص ۲۵۹، سلسلۃ الاحادیث الضعیفہ والموضوعہ للالبانی ج ۲ ص ۲۳۵، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۱، ۱۵۱۲، ۱۵۱۳، ۱۵۱۴، ۱۵۱۵، ۱۵۱۶، ۱۵۱۷، ۱۵۱۸، ۱۵۱۹، ۱۵۲۰، ۱۵۲۱، ۱۵۲۲، ۱۵۲۳، ۱۵۲۴، ۱۵۲۵، ۱۵۲۶، ۱۵۲۷، ۱۵۲۸، ۱۵۲۹، ۱۵۳۰، ۱۵۳۱، ۱۵۳۲، ۱۵۳۳، ۱۵۳۴، ۱۵۳۵، ۱۵۳۶، ۱۵۳۷، ۱۵۳۸، ۱۵۳۹، ۱۵۴۰، ۱۵۴۱، ۱۵۴۲، ۱۵۴۳، ۱۵۴۴، ۱۵۴۵، ۱۵۴۶، ۱۵۴۷، ۱۵۴۸، ۱۵۴۹، ۱۵۵۰، ۱۵۵۱، ۱۵۵۲، ۱۵۵۳، ۱۵۵۴، ۱۵۵۵، ۱۵۵۶، ۱۵۵۷، ۱۵۵۸، ۱۵۵۹، ۱۵۶۰، ۱۵۶۱، ۱۵۶۲، ۱۵۶۳، ۱۵۶۴، ۱۵۶۵، ۱۵۶۶، ۱۵۶۷، ۱۵۶۸، ۱۵۶۹، ۱۵۷۰، ۱۵۷۱، ۱۵۷۲، ۱۵۷۳، ۱۵۷۴، ۱۵۷۵، ۱۵۷۶، ۱۵۷۷، ۱۵۷۸، ۱۵۷۹، ۱۵۸۰، ۱۵۸۱، ۱۵۸۲، ۱۵۸۳، ۱۵۸۴، ۱۵۸۵، ۱۵۸۶، ۱۵۸۷، ۱۵۸۸، ۱۵۸۹، ۱۵۹۰، ۱۵۹۱، ۱۵۹۲، ۱۵۹۳، ۱۵۹۴، ۱۵۹۵، ۱۵۹۶، ۱۵۹۷، ۱۵۹۸، ۱۵۹۹، ۱۶۰۰، ۱۶۰۱، ۱۶۰۲، ۱۶۰۳، ۱۶۰۴، ۱۶۰۵، ۱۶۰۶، ۱۶۰۷، ۱۶۰۸، ۱۶۰۹، ۱۶۱۰، ۱۶۱۱، ۱۶۱۲، ۱۶۱۳، ۱۶۱۴، ۱۶۱۵، ۱۶۱۶، ۱۶۱۷، ۱۶۱۸، ۱۶۱۹، ۱۶۲۰، ۱۶۲۱، ۱۶۲۲، ۱۶۲۳، ۱۶۲۴، ۱۶۲۵، ۱۶۲۶، ۱۶۲۷، ۱۶۲۸، ۱۶۲۹، ۱۶۳۰، ۱۶۳۱، ۱۶۳۲، ۱۶۳۳، ۱۶۳۴، ۱۶۳۵، ۱۶۳۶، ۱۶۳۷، ۱۶۳۸، ۱۶۳۹، ۱۶۴۰، ۱۶۴۱، ۱۶۴۲، ۱۶۴۳، ۱۶۴۴، ۱۶۴۵، ۱۶۴۶، ۱۶۴۷، ۱۶۴۸، ۱۶۴۹، ۱۶۵۰، ۱۶۵۱، ۱۶۵۲، ۱۶۵۳، ۱۶۵۴، ۱۶۵۵، ۱۶۵۶، ۱۶۵۷، ۱۶۵۸، ۱۶۵۹، ۱۶۶۰

لیے حاشیہ ۵۵ کی طرف رجوع فرمائیں۔

اس روایت کا دوسرا طریق تو پورا کا پورا منظم نظر آتا ہے۔ عطیہ بن سعد بن جنادہ العوفی الجہلی الکوفی ابو الحسن بھران سے روایت کرنے والا ان کا بیٹا حسن بن عطیہ ابو عبد اللہ بھران سے روایت کرنے والا ان کا فرزند حسین بن الحسن اور بھران سے روایت کرنے والا ان کا بھتیجہ سعد بن محمد بن الحسن اور بھران کا فرزند محمد بن سعد بن محمد بن الحسن سب کے سب مجروح رواۃ ہیں۔ ذیل میں ان سب کا مختصر تعارف پیش خدمت ہے۔

عطیہ بن سعد بن جنادہ العوفی کو امام نسائی نے "ضعیف"، ابن معین نے "صالح" امام احمد نے "ضعیف الحدیث"، دارقطنی نے "ضعیف"، ابن القطان نے "مضعف" اور بیہقی نے "ضعیف" سہی الحال نیز غیر محتج بہ "قرار دیا ہے۔ علامہ ابن عبد اللہ کی فرماتے ہیں "عطیہ عبد الرحمن بن ابی لعلی سے زیادہ ضعیف ہے۔ امام احمد وغیرہ نے اس کی تضعیف کی ہے۔ ابن عدی کا قول ہے۔ "اس کے ضعف کے باوجود اس کی حدیث لکھی جاتی ہے۔" علامہ عبد الحق فرماتے ہیں: "اس کے ساتھ حجت نہیں ہے۔" امام ترمذی نے اس کی حدیث کی "تحصین" فرمائی ہے۔ مگر امام ترمذی کی "تحصین" قابل اعتماد نہیں ہے۔ علی کا قول ہے کہ ثقہ تھا مگر قوی نہ تھا۔ "ابو حاتم کا قول ہے: "کیسے حدیث، ضعیف، سالم مرادی بیان کرتے ہیں کہ "عطیہ تشیع کیا کرتا تھا۔" علامہ حافظ ابن حجر عسقلانی بیان کرتے ہیں کہ "صدوق تھا مگر بکثرت خطا کرتا تھا۔ اس میں شیعیت موجود تھی اور وہ دلس بھی تھا۔" آل رحمہ اللہ نے ایک دوسرے

۵۶ کنز الدواعی ج ۲ ص ۶۸، سوالات محمد بن عثمان ۱۵۲، میزان الاعتدال للذہبی ج ۲ ص ۳۷،

تقریب التہذیب لابن حجر ج ۱ ص ۱۱۸، تہذیب التہذیب لابن حجر ج ۵ ص ۳۲۲، تاریخ کجی بن

معین ج ۲ ص ۴۸۱، تاریخ الکبیر للبخاری ج ۱ ص ۱۵۹، تاریخ الصغیر للبخاری ج ۱ ص ۲۲۲، ضعفاء الکبیر

للعقلمی ج ۲ ص ۴۴، جرح والتعديل لابن ابی حاتم ج ۲ ص ۱۱۳، کشف الخیث عن رمی بوضع الحدیث

للمجلسی ص ۳۳۸، ضعفاء والمترکین لابن الجوزی ج ۲ ص ۱، معرفة الثقات للعلی ج ۲ ص ۲۱۳،

مجموعین لابن حبان ج ۲ ص ۲۱۲، ۱۱۰، قانون الموضوعات والضعفاء للعقلمی ص ۲۸۵،

تحفة الاحوذی للمبارکفوری ج ۱ ص ۳۲۸، ج ۲ ص ۲۵۹، مجمع الزوائد للہیثمی ج ۲ ص ۵۷،

ص ۹۳، ۱۴۵، سلسلة الاحادیث الضعیفہ والالبانی ج ۲ ص ۳۸۳، ۱۰۱، ص ۵۵، ۵۹۶، ۶۵۸،

سلسلة الاحادیث الضعیفہ والموضوعہ للالبانی ج ۲ ص ۲۳۸، ۳۳۵ -

مقام پر عطیہ کو "ضعیف" بتایا ہے۔ امام ذہبیؒ فرماتے ہیں: "واوہ ہے، نسائی اور ایک جماعت نے اس کو ضعیف بتایا ہے۔" امام عقیلیؒ نے امام احمد بن حنبلؒ کا ایک قول یوں نقل کیا ہے: "سفیان ثوریؒ عطیہ العوفی کی حدیث کو ضعیف بتایا کرتے تھے۔" علامہ ہیشمیؒ کی تحقیق کے مطابق "ضعیف" ہے لیکن اس کی توثیق کی گئی ہے۔ اور "ابن معینؒ نے اس کی توثیق کی ہے لیکن امام احمدؒ اور ایک جماعت نے اس کو ضعیف گردانا ہے۔" عطیہ العوفی کے تفصیلی ترجمہ کے لیے حاشیہ ۷۵ میں مذکورہ کتب کا مطالعہ مفید ہوگا۔

اس سند کا دوسرا مجروح راوی حسن بن عطیہ ابو عبد اللہ ہے۔ امام ابوحاتمؒ فرماتے ہیں: "ضعیف" ہے۔ امام بخاریؒ کا قول ہے: "لیس ببذاک"۔ امام ابن حبانؒ فرماتے ہیں: "منکر الحدیث ہے۔ مجھے علم نہیں کہ اس کی احادیث میں بلا یا اس کی جانب سے ہوتی ہیں یا اس کے والد کی طرف سے یا ان دونوں کی طرف سے کیونکہ اس کا والد حدیث کے معاملے میں کچھ بھی نہیں ہے اور اس کی اکثر روایات اس کے والد سے ہی مروی ہوتی ہیں پس یہاں اس کا معاملہ مشتبہ اور واجب ترک ہے۔" علامہ ابن جریر عسقلانیؒ اور ہیشمیؒ رحمہما اللہ نے بھی حسن بن عطیہ کو "ضعیف" قرار دیا ہے۔ تفصیلی حالات کے لیے حاشیہ ۵۸ کی طرف مراجعت مفید ہوگی۔

اس سند کا تیسرا راوی حسین بن الحسن العوفی ہے جس کی امام نسائی اور یحییٰ بن معینؒ رحمہما اللہ نے تضعیف کی ہے۔ ابن معینؒ کا قول ہے: "العوفی فی حدیثہ خرز من خرز یهود وجرز من جو زیعود۔" اور امام ابن حبانؒ بیان کرتے ہیں کہ "منکر الحدیث ہے، المثل وغیرہ

۵۷ تاریخ یحییٰ بن معین ج ۷ ص ۷۷، تاریخ الکبیر للبخاری ج ۷ ص ۷۷، ضعفاء الکبیر للعقیلی ج ۷ ص ۲۵۹، مجروحین لابن حبان ج ۷ ص ۱۷، جرح والتعديل لابن ابی حاتم ج ۷ ص ۳۸۲، کامل فی الضعفاء لابن عدی ج ۷ ص ۷۷ ترجمہ ج ۲۰۰ ص ۲۰۰، میزان الاعتدال للذہبی ج ۷ ص ۷۹، تہذیب التہذیب لابن جریر ج ۷ ص ۲۲۴، ضعفاء والمتروکین لابن الجوزی ج ۷ ص ۱۸، تقریب التہذیب لابن جریر ج ۷ ص ۲۲۴، ضعفاء والمتروکون للنسائی ترجمہ ج ۷ ص ۱۹۸، معرفۃ الثقات للعلی ج ۷ ص ۱۷، قانون المنسوبات والضعفاء للفتنی ج ۷ ص ۲۷۸، علل ابن حنبل ج ۷ ص ۱۹۸، فتح الباری لابن جریر ج ۷ ص ۶۶، تحفۃ الاحوذی للبارکفوری ج ۷ ص ۲۴۷، ج ۷ ص ۲۷۸، ج ۷ ص ۲۷۸، نصب الرای للزیلعی ج ۷ ص ۳۸۹، ج ۷ ص ۲۰۶، ج ۷ ص ۱۰۹، ج ۷ ص ۲۲۷، ج ۷ ص ۷۸، سنن الترمذی ج ۷ ص ۱۲۶، سنن ابی داؤد ج ۷ ص ۳۹، تلخیص المستدرک للذہبی ج ۷ ص ۲۲۲، مجمع الزوائد للہیثمی ج ۷ ص ۷۵، ج ۷ ص ۱۰۹، (باقی اگلے صفحہ)

سے ایسی چیزیں روایت کرتا ہے جن کی کوئی متابعت نہیں ہوتی۔ وہ روایات کو الٹ پلٹ کر دیتا تھا اور کبھی مراسیل کو مرفوع اور موقوفات کو مسند بنا دیتا تھا۔ اس کی خبر کے ساتھ احتجاج درست نہیں ہے۔ مزید تفصیلی حالات کے لیے حاشیہ ۵۹ء ملاحظہ فرمائیں۔

اس طریق کا چوتھا راوی سعد بن محمد بن الحسن العونی ہے جس کے متعلق امام اترمہ بیان کرتے ہیں: "میں نے ایک بار امام احمد بن حنبل سے کہا کہ آج ایک شخص نے مجھے بتایا کہ سعد کی روایات لکھا کر دیکھو کہ وہ بہت ثقہ ہے۔ امام احمد نے اسے بہت بڑی بات جانا اور فرمایا: لا إله الا الله سبحان الله سعد تو جھمی ہے، اگر وہ جھمی نہ ہوتا تو بھی اس کا اہل نہ تھا کہ اس کی روایت لکھی جائے کہ وہ اس مقام کا حامل نہ تھا۔" مزید تفصیلات کے لیے حاشیہ ۵۹ء ملاحظہ فرمائیں۔

اس طریق کا آخری راوی محمد بن سعد بن الحسن العونی ہے جس کے متعلق خطیب بغدادی کا قول ہے کہ "وہ حدیث میں لچک دار تھا۔" مگر امام حاکم نے امام دارقطنی سے نقل کیا ہے کہ "اس میں کوئی حرج نہیں۔" مزید تفصیلات کے لیے حاشیہ ۵۹ء کی طرف مراجعت مفید ہوگی۔

ان دونوں روایتوں کی اسناد کی کیفیت آپ نے ملاحظہ فرمائی۔ اب ان روایتوں کے متعلق چند مشاہیر علماء و شراح حدیث کے اقوال ملاحظہ فرمائیں:

علامہ حیشمی فرماتے ہیں: "اس کو طبرانی نے روایت کیا ہے۔ اس کی سند میں علی بن یزید الاٹھانی موجود ہے جو کہ متروک ہے۔" حافظ عراقی فرماتے ہیں: "اس کی سند ضعیف ہے۔" ۵۹

رسل، ج ۱ ص ۳۳، سلسلۃ الاحادیث الضعیفۃ والموضوعۃ للالبانی ج ۱ ص ۳۵، ۲۱۶، ۲۷۹، ج ۲ ص ۲۷۹، ۲۹۱، ج ۳ ص ۴۵۸، ۴۹۸، ۴۶۰، ج ۴ ص ۴۵۸، ۴۹۹، ۳۵۲، سلسلۃ الاحادیث الضعیفۃ

للألبانی ج ۱ ص ۸۱، ج ۲ ص ۶۷، ج ۳ ص ۱۱۹، ۱۳۹، ۲۲۱، ۳۱۵، ۳۳۵۔

۵۸ میزان الاعتدال للذہبی ج ۱ ص ۵۰، ضعفاء والمترکین لابن الجوزی ج ۱ ص ۲۵، مجمع الزوائد للہیثمی ج ۱ ص ۱۹، تقربیب التہذیب لابن حجر ج ۱ ص ۱۸، مجروحین لابن حبان ج ۱ ص ۲۳۷،

تاریخ الکبیر للبغدادی ج ۱ ص ۳۰، الخلاصہ ج ۱ ص ۲۱۵

۵۹ میزان الاعتدال للذہبی ج ۱ ص ۵۳۲-۵۳۳، ضعفاء والمترکین لابن الجوزی ج ۱ ص ۲۱۵،

مجروحین لابن حبان ج ۱ ص ۲۴۶، ضعفاء الکبیر للعیلی ج ۱ ص ۲۵، کامل فی الضعفاء لابن عدی ج

۲۷۹، ج ۲ ص ۷۷

۶۰ لسان المیزان لابن حجر ج ۱ ص ۱۹، تاریخ بغداد للخطیب ج ۹ ص ۲۶ (باقی اگلے صفحہ پر)

حافظ ابن حجر عسقلانیؒ فرماتے ہیں: "وہذا اسناد ضعیف جداً (یعنی یہ نہایت ضعیف سند ہے)۔" اسی رحمہ اللہ ہی "الاصابہ" میں اس واقعہ کو مختصر نقل کرتے ہوئے فرماتے ہیں: "ان صحیح الخبر ولا اظنہ یصح" یعنی میرا گمان نہیں کہ یہ روایت صحیح ہوگی، یہ علامہ جلال الدین سیوطیؒ لکھتے ہیں: "بسید ضعیف" ، حافظ ابن عبد البرؒ فرماتے ہیں: "وقول من قال فی ثعلبہ رضی اللہ عنہ انہ مانع الزکوٰۃ الذی نزلت فیہ الآیۃ غیوہ صحیح (یعنی ان لوگوں کا قول صحیح نہیں ہے جو کہتے ہیں کہ ثعلبہ مانع زکوٰۃ تھا اور یہ آیت ان کے بارے میں نازل ہوئی تھی)۔" امام قرطبیؒ فرماتے ہیں: "فما روی عنہ غیوہ صحیح (یعنی جو کچھ ان کے بارے میں بیان کیا گیا ہے صحیح نہیں ہے)۔" محدث عصر علامہ شیخ محمد ناصر الدین الالبانی حفظہ اللہ فرماتے ہیں: "یہ حدیث شہرت کے باوجود منکر ہے اور اس کی آفت علی بن یزید الالہانی (متروک) اور معان (تین الحدیث) ہیں۔" ۱۹۹

ان محدثین کے علاوہ ایک حنفی عالم شیخ عبدالفتاح البوعندہ مصری (استاذ بجامعة الیاض) فرماتے ہیں: "یہ قصہ تالفہ مرلیفہ ہے۔ اس کی سند میں معان بن رفاعہ ہے جو لین الحدیث کثیر الارسال ہے۔ جو کچھ وہ روایت کرتا ہے عموماً اس کی متابعت نہیں ہوتی۔" ۲۰۰
اں موصوف ایک دوسرے مقام پر فرماتے ہیں: "بعض مفسرین مثلاً قرطبیؒ وغیرہ نے بیان کیا ہے کہ یہ حدیث مشہور ہے تو اس کا معنی یہ ہے کہ یہ حدیث قصہ گو اور نقال مفسرین کے نزدیک مشہور ہے۔ اس مشہور سے مراد محدثین کی اصطلاح میں مشہور ہونا نہیں ہے کیونکہ یہ حدیث انتہائی ضعیف ہے۔ اس کی طرف التفات یا اس کے ساتھ استشہاد درست نہیں ہے۔" ۲۰۱

(تسلسل) ۱۹۹ لسان المیزان لابن حجر ج ۵ ص ۱۴۰، تاریخ بغداد للخطیب ج ۵ ص ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، میزان الاعتدال

للذہبی ج ۲ ص ۵۹

۲۰۲ مجمع الزوائد منبع الفوائد للبیہقی ج ۷ ص ۳۲۵، تخریج الاحیاء للعراقی ج ۳ ص ۱۳۵، ۱۳۶ کافی الشاف

فی تخریج احادیث الکشاف لابن حجر ج ۱ ص ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷

اقسوس کہ ان تمام تصریحات کے باوجود بھی ہمارے بعض مقتدر علماء یہ فرماتے ہیں: "اس روایت کے معاملہ میں تشدد کرنا زیادتی ہوگی۔ علی بن یزید کو اگرچہ جمہور ائمہ جرح و تعدیل نے ضعیف، منکر الحدیث اور متروک کہا ہے لیکن حافظ ذہبی نے اس بارے میں یہ بھی لکھا ہے کہ: ہوفی نفسہ صالح (میزان)۔ پھر اس کا تعلق کسی حکم شرعی کے اثبات اور حلال و حرام سے بھی نہیں ہے۔ اس میں تو صرف سبب نزول کا بیان ہے جس کے شخص مبہم کی تعیین اور آیت منزل فیہ کا بیان ہو جاتا ہے بس۔ اور یہ روایت کسی قرآنی آیت یا صحیح حدیث یا اہل شرعی یا مجمع علیہ قاعدہ یا بدایت عقل کے خلاف نہیں ہے، نیز اس پر آیت کا سمجھنا موقوف نہیں ہے۔ پس کوئی وجہ نہیں کہ اس کو دومیہم متناہد اللہ الخ کے حل مبہم کی تعیین میں ذکر نہ کیا جائے۔ یہی وجہ ہے کہ اس کو حافظ ابن کثیر اور شوکانی نے بغیر کسی سخت ریما رک کے ذکر کیا ہے۔"

یہ درست ہے کہ اس روایت کا تعلق کسی حکم شرعی کے اثبات اور حلال و حرام سے نہیں ہے لیکن صرف شرعی احکام اور حلال و حرام کی روایات کی جانچ پرکھ کے لیے سخت کسوٹی استعمال کرنا اور فضائل اعمال، ترغیب و ترہیب، مناقب، قصص اور مواعظ وغیرہ کی روایات میں تساہل اور نرمی اختیار کرنا ایک قاعدہ خاطئہ ہے۔ جس طرح حلال و حرام اور احکام شرعی کی روایات دین میں بالکل اسی طرح ترغیب و ترہیب اور فضائل اعمال وغیرہ کی روایات بھی دین کا جزو ہیں چنانچہ ان کے لیے علیحدہ علیحدہ معیار اپنانا غیر مناسب ہے۔ چونکہ یہ اس کی تفصیل کا موقع نہیں ہے لہذا اس موضوع پر سیر حاصل بحث کے لیے راقم کی کتاب "ضعیف احادیث کی معرفت اور ان کی شرعی حیثیت" کی طرف مراجعت مفید ہوگی۔

اگر اس یا اس جیسی دوسری ضعیف اور منکر احادیث کے ساتھ متشددانہ رویہ اختیار نہ کیا جائے تو پھر شریعت میں اس چور دروازہ سے داخل ہونے والے ضعیف، منکر، بے اصل اور موضوع روایات کے ناپید کنار سیلاب کو روکنے کی ہر سعی لا حاصل ہو کر رہ جائے گی۔ لہذا احتیاط کا تقاضہ یہی ہے کہ اس رجل مبہم کی کوئی تعیین نہ کی جائے۔ جب اللہ تعالیٰ خود اس شخص کو پردہ اخلا میں رکھنا چاہتا ہے تو ہم خواہ مخواہ اس کی کھوج میں لگ کر اپنا وقت

ضائع کیوں کریں؟ پھر اس جہل مبہم کی تعیین میں ثعلبہؓ کا ذکر کر دینے سے زیر مطالعہ آیات کا مفہوم کچھ زیادہ واضح بھی نہیں ہوتا بلکہ ایسا کرنے میں جو قباحتیں ہیں (مثلاً احادیث صحیحہ کا انکار، بدرمی صحابی رسول پر طعن و تبرأ اور مجمع علیہ شرعی قاعدہ کا اختلاف) ان کا تفصیلی ذکر اوپر ہو چکا ہے اور جہاں تک علامہ شوکانی اور ابن کثیر رحمہما اللہ کا اس روایت پر کوئی "سخت ریمارک" نہ ہونے کا تعلق ہے تو یہ کوئی تعجب خیز بات نہیں ہے۔ ابن کثیرؒ کی تفسیر میں ایسے متعدد مقامات کی نشاندہی کی جاسکتی ہے جہاں امام موصوف نے تساہل سے کام لیا ہے۔ یہی کچھ صورت حال علامہ شوکانی کی "فتح القدیر" کی بھی ہے۔ لہذا ان حضرات کی جانب سے اس روایت کے متعلق کوئی سخت ریمارک موجود نہ ہونا اس روایت کے لیے سندِ صحت یا سواذ فراہم نہیں کرتا بلکہ اُس جھٹھا اللہ کے تساہل اور ان کی لامی کی طرف اشارہ کرتا ہے۔ واللہ اعلم

خلاصہ کلام یہ کہ آیات صدقات کے اسباب نزول کے بارے میں کوئی خاص واقعہ قطعی طور پر ثابت نہیں ہے لہذا احتیاط کا تقاضہ یہ ہے کہ سورہ توبہ کی ان آیات کو کسی مخصوص شخص کے بجائے عام منافقین کے بارے میں منزل مانا جائے جیسا کہ ماضی قریب کے بعض مشہور مفسرین نے بیان کیا ہے۔ مثال کے طور پر مولانا سید ابوالاعلیٰ مودودی صاحب فرماتے ہیں:

... اس میں اہل ایمان کو جہاد پر اُکسایا گیا ہے اور ان لوگوں کو سختی کے

ساتھ ملامت کی گئی ہے جو نفاق یا ضعف ایمان یا سستی و کاہلی کی وجہ

سے راہِ خدا میں جان و مال کا زیاں برداشت کرنے سے جی چڑا رہے ہیں۔

حکومت سعودیہ کے علماء خیر شہر القصیم کے ایک مشہور عالم و مفسر شیخ عبدالرحمن بن ناصر السعدی فرماتے ہیں: "ومن هؤلاء المنافقین" اور شارحِ ترمذیؒ علامہ عبدالرحمن مبارک پوریؒ کے مایہ ناز شاگرد ڈاکٹر محمد تقی الدین الہلالی المراكشيؒ (سابق استاد جامعۃ الاسلامیۃ مدینہ منورہ) اور ان کے رفیق کار ڈاکٹر محمد حسن خان صاحب نے اپنی مشترکہ انگریزی تفسیر (معانی القرآن الکریم)

۴۵
۴۶
۴۷
۴۸
۴۹
۵۰
۵۱
۵۲
۵۳
۵۴
۵۵
۵۶
۵۷
۵۸
۵۹
۶۰
۶۱
۶۲
۶۳
۶۴
۶۵
۶۶
۶۷
۶۸
۶۹
۷۰
۷۱
۷۲
۷۳
۷۴
۷۵
۷۶
۷۷
۷۸
۷۹
۸۰
۸۱
۸۲
۸۳
۸۴
۸۵
۸۶
۸۷
۸۸
۸۹
۹۰
۹۱
۹۲
۹۳
۹۴
۹۵
۹۶
۹۷
۹۸
۹۹
۱۰۰
۱۰۱
۱۰۲
۱۰۳
۱۰۴
۱۰۵
۱۰۶
۱۰۷
۱۰۸
۱۰۹
۱۱۰
۱۱۱
۱۱۲
۱۱۳
۱۱۴
۱۱۵
۱۱۶
۱۱۷
۱۱۸
۱۱۹
۱۲۰
۱۲۱
۱۲۲
۱۲۳
۱۲۴
۱۲۵
۱۲۶
۱۲۷
۱۲۸
۱۲۹
۱۳۰
۱۳۱
۱۳۲
۱۳۳
۱۳۴
۱۳۵
۱۳۶
۱۳۷
۱۳۸
۱۳۹
۱۴۰
۱۴۱
۱۴۲
۱۴۳
۱۴۴
۱۴۵
۱۴۶
۱۴۷
۱۴۸
۱۴۹
۱۵۰
۱۵۱
۱۵۲
۱۵۳
۱۵۴
۱۵۵
۱۵۶
۱۵۷
۱۵۸
۱۵۹
۱۶۰
۱۶۱
۱۶۲
۱۶۳
۱۶۴
۱۶۵
۱۶۶
۱۶۷
۱۶۸
۱۶۹
۱۷۰
۱۷۱
۱۷۲
۱۷۳
۱۷۴
۱۷۵
۱۷۶
۱۷۷
۱۷۸
۱۷۹
۱۸۰
۱۸۱
۱۸۲
۱۸۳
۱۸۴
۱۸۵
۱۸۶
۱۸۷
۱۸۸
۱۸۹
۱۹۰
۱۹۱
۱۹۲
۱۹۳
۱۹۴
۱۹۵
۱۹۶
۱۹۷
۱۹۸
۱۹۹
۲۰۰
۲۰۱
۲۰۲
۲۰۳
۲۰۴
۲۰۵
۲۰۶
۲۰۷
۲۰۸
۲۰۹
۲۱۰
۲۱۱
۲۱۲
۲۱۳
۲۱۴
۲۱۵
۲۱۶
۲۱۷
۲۱۸
۲۱۹
۲۲۰
۲۲۱
۲۲۲
۲۲۳
۲۲۴
۲۲۵
۲۲۶
۲۲۷
۲۲۸
۲۲۹
۲۳۰
۲۳۱
۲۳۲
۲۳۳
۲۳۴
۲۳۵
۲۳۶
۲۳۷
۲۳۸
۲۳۹
۲۴۰
۲۴۱
۲۴۲
۲۴۳
۲۴۴
۲۴۵
۲۴۶
۲۴۷
۲۴۸
۲۴۹
۲۵۰
۲۵۱
۲۵۲
۲۵۳
۲۵۴
۲۵۵
۲۵۶
۲۵۷
۲۵۸
۲۵۹
۲۶۰
۲۶۱
۲۶۲
۲۶۳
۲۶۴
۲۶۵
۲۶۶
۲۶۷
۲۶۸
۲۶۹
۲۷۰
۲۷۱
۲۷۲
۲۷۳
۲۷۴
۲۷۵
۲۷۶
۲۷۷
۲۷۸
۲۷۹
۲۸۰
۲۸۱
۲۸۲
۲۸۳
۲۸۴
۲۸۵
۲۸۶
۲۸۷
۲۸۸
۲۸۹
۲۹۰
۲۹۱
۲۹۲
۲۹۳
۲۹۴
۲۹۵
۲۹۶
۲۹۷
۲۹۸
۲۹۹
۳۰۰
۳۰۱
۳۰۲
۳۰۳
۳۰۴
۳۰۵
۳۰۶
۳۰۷
۳۰۸
۳۰۹
۳۱۰
۳۱۱
۳۱۲
۳۱۳
۳۱۴
۳۱۵
۳۱۶
۳۱۷
۳۱۸
۳۱۹
۳۲۰
۳۲۱
۳۲۲
۳۲۳
۳۲۴
۳۲۵
۳۲۶
۳۲۷
۳۲۸
۳۲۹
۳۳۰
۳۳۱
۳۳۲
۳۳۳
۳۳۴
۳۳۵
۳۳۶
۳۳۷
۳۳۸
۳۳۹
۳۴۰
۳۴۱
۳۴۲
۳۴۳
۳۴۴
۳۴۵
۳۴۶
۳۴۷
۳۴۸
۳۴۹
۳۵۰
۳۵۱
۳۵۲
۳۵۳
۳۵۴
۳۵۵
۳۵۶
۳۵۷
۳۵۸
۳۵۹
۳۶۰
۳۶۱
۳۶۲
۳۶۳
۳۶۴
۳۶۵
۳۶۶
۳۶۷
۳۶۸
۳۶۹
۳۷۰
۳۷۱
۳۷۲
۳۷۳
۳۷۴
۳۷۵
۳۷۶
۳۷۷
۳۷۸
۳۷۹
۳۸۰
۳۸۱
۳۸۲
۳۸۳
۳۸۴
۳۸۵
۳۸۶
۳۸۷
۳۸۸
۳۸۹
۳۹۰
۳۹۱
۳۹۲
۳۹۳
۳۹۴
۳۹۵
۳۹۶
۳۹۷
۳۹۸
۳۹۹
۴۰۰
۴۰۱
۴۰۲
۴۰۳
۴۰۴
۴۰۵
۴۰۶
۴۰۷
۴۰۸
۴۰۹
۴۱۰
۴۱۱
۴۱۲
۴۱۳
۴۱۴
۴۱۵
۴۱۶
۴۱۷
۴۱۸
۴۱۹
۴۲۰
۴۲۱
۴۲۲
۴۲۳
۴۲۴
۴۲۵
۴۲۶
۴۲۷
۴۲۸
۴۲۹
۴۳۰
۴۳۱
۴۳۲
۴۳۳
۴۳۴
۴۳۵
۴۳۶
۴۳۷
۴۳۸
۴۳۹
۴۴۰
۴۴۱
۴۴۲
۴۴۳
۴۴۴
۴۴۵
۴۴۶
۴۴۷
۴۴۸
۴۴۹
۴۵۰
۴۵۱
۴۵۲
۴۵۳
۴۵۴
۴۵۵
۴۵۶
۴۵۷
۴۵۸
۴۵۹
۴۶۰
۴۶۱
۴۶۲
۴۶۳
۴۶۴
۴۶۵
۴۶۶
۴۶۷
۴۶۸
۴۶۹
۴۷۰
۴۷۱
۴۷۲
۴۷۳
۴۷۴
۴۷۵
۴۷۶
۴۷۷
۴۷۸
۴۷۹
۴۸۰
۴۸۱
۴۸۲
۴۸۳
۴۸۴
۴۸۵
۴۸۶
۴۸۷
۴۸۸
۴۸۹
۴۹۰
۴۹۱
۴۹۲
۴۹۳
۴۹۴
۴۹۵
۴۹۶
۴۹۷
۴۹۸
۴۹۹
۵۰۰
۵۰۱
۵۰۲
۵۰۳
۵۰۴
۵۰۵
۵۰۶
۵۰۷
۵۰۸
۵۰۹
۵۱۰
۵۱۱
۵۱۲
۵۱۳
۵۱۴
۵۱۵
۵۱۶
۵۱۷
۵۱۸
۵۱۹
۵۲۰
۵۲۱
۵۲۲
۵۲۳
۵۲۴
۵۲۵
۵۲۶
۵۲۷
۵۲۸
۵۲۹
۵۳۰
۵۳۱
۵۳۲
۵۳۳
۵۳۴
۵۳۵
۵۳۶
۵۳۷
۵۳۸
۵۳۹
۵۴۰
۵۴۱
۵۴۲
۵۴۳
۵۴۴
۵۴۵
۵۴۶
۵۴۷
۵۴۸
۵۴۹
۵۵۰
۵۵۱
۵۵۲
۵۵۳
۵۵۴
۵۵۵
۵۵۶
۵۵۷
۵۵۸
۵۵۹
۵۶۰
۵۶۱
۵۶۲
۵۶۳
۵۶۴
۵۶۵
۵۶۶
۵۶۷
۵۶۸
۵۶۹
۵۷۰
۵۷۱
۵۷۲
۵۷۳
۵۷۴
۵۷۵
۵۷۶
۵۷۷
۵۷۸
۵۷۹
۵۸۰
۵۸۱
۵۸۲
۵۸۳
۵۸۴
۵۸۵
۵۸۶
۵۸۷
۵۸۸
۵۸۹
۵۹۰
۵۹۱
۵۹۲
۵۹۳
۵۹۴
۵۹۵
۵۹۶
۵۹۷
۵۹۸
۵۹۹
۶۰۰
۶۰۱
۶۰۲
۶۰۳
۶۰۴
۶۰۵
۶۰۶
۶۰۷
۶۰۸
۶۰۹
۶۱۰
۶۱۱
۶۱۲
۶۱۳
۶۱۴
۶۱۵
۶۱۶
۶۱۷
۶۱۸
۶۱۹
۶۲۰
۶۲۱
۶۲۲
۶۲۳
۶۲۴
۶۲۵
۶۲۶
۶۲۷
۶۲۸
۶۲۹
۶۳۰
۶۳۱
۶۳۲
۶۳۳
۶۳۴
۶۳۵
۶۳۶
۶۳۷
۶۳۸
۶۳۹
۶۴۰
۶۴۱
۶۴۲
۶۴۳
۶۴۴
۶۴۵
۶۴۶
۶۴۷
۶۴۸
۶۴۹
۶۵۰
۶۵۱
۶۵۲
۶۵۳
۶۵۴
۶۵۵
۶۵۶
۶۵۷
۶۵۸
۶۵۹
۶۶۰
۶۶۱
۶۶۲
۶۶۳
۶۶۴
۶۶۵
۶۶۶
۶۶۷
۶۶۸
۶۶۹
۶۷۰
۶۷۱
۶۷۲
۶۷۳
۶۷۴
۶۷۵
۶۷۶
۶۷۷
۶۷۸
۶۷۹
۶۸۰
۶۸۱
۶۸۲
۶۸۳
۶۸۴
۶۸۵
۶۸۶
۶۸۷
۶۸۸
۶۸۹
۶۹۰
۶۹۱
۶۹۲
۶۹۳
۶۹۴
۶۹۵
۶۹۶
۶۹۷
۶۹۸
۶۹۹
۷۰۰
۷۰۱
۷۰۲
۷۰۳
۷۰۴
۷۰۵
۷۰۶
۷۰۷
۷۰۸
۷۰۹
۷۱۰
۷۱۱
۷۱۲
۷۱۳
۷۱۴
۷۱۵
۷۱۶
۷۱۷
۷۱۸
۷۱۹
۷۲۰
۷۲۱
۷۲۲
۷۲۳
۷۲۴
۷۲۵
۷۲۶
۷۲۷
۷۲۸
۷۲۹
۷۳۰
۷۳۱
۷۳۲
۷۳۳
۷۳۴
۷۳۵
۷۳۶
۷۳۷
۷۳۸
۷۳۹
۷۴۰
۷۴۱
۷۴۲
۷۴۳
۷۴۴
۷۴۵
۷۴۶
۷۴۷
۷۴۸
۷۴۹
۷۵۰
۷۵۱
۷۵۲
۷۵۳
۷۵۴
۷۵۵
۷۵۶
۷۵۷
۷۵۸
۷۵۹
۷۶۰
۷۶۱
۷۶۲
۷۶۳
۷۶۴
۷۶۵
۷۶۶
۷۶۷
۷۶۸
۷۶۹
۷۷۰
۷۷۱
۷۷۲
۷۷۳
۷۷۴
۷۷۵
۷۷۶
۷۷۷
۷۷۸
۷۷۹
۷۸۰
۷۸۱
۷۸۲
۷۸۳
۷۸۴
۷۸۵
۷۸۶
۷۸۷
۷۸۸
۷۸۹
۷۹۰
۷۹۱
۷۹۲
۷۹۳
۷۹۴
۷۹۵
۷۹۶
۷۹۷
۷۹۸
۷۹۹
۸۰۰
۸۰۱
۸۰۲
۸۰۳
۸۰۴
۸۰۵
۸۰۶
۸۰۷
۸۰۸
۸۰۹
۸۱۰
۸۱۱
۸۱۲
۸۱۳
۸۱۴
۸۱۵
۸۱۶
۸۱۷
۸۱۸
۸۱۹
۸۲۰
۸۲۱
۸۲۲
۸۲۳
۸۲۴
۸۲۵
۸۲۶
۸۲۷
۸۲۸
۸۲۹
۸۳۰
۸۳۱
۸۳۲
۸۳۳
۸۳۴
۸۳۵
۸۳۶
۸۳۷
۸۳۸
۸۳۹
۸۴۰
۸۴۱
۸۴۲
۸۴۳
۸۴۴
۸۴۵
۸۴۶
۸۴۷
۸۴۸
۸۴۹
۸۵۰
۸۵۱
۸۵۲
۸۵۳
۸۵۴
۸۵۵
۸۵۶
۸۵۷
۸۵۸
۸۵۹
۸۶۰
۸۶۱
۸۶۲
۸۶۳
۸۶۴
۸۶۵
۸۶۶
۸۶۷
۸۶۸
۸۶۹
۸۷۰
۸۷۱
۸۷۲
۸۷۳
۸۷۴
۸۷۵
۸۷۶
۸۷۷
۸۷۸
۸۷۹
۸۸۰
۸۸۱
۸۸۲
۸۸۳
۸۸۴
۸۸۵
۸۸۶
۸۸۷
۸۸۸
۸۸۹
۸۹۰
۸۹۱
۸۹۲
۸۹۳
۸۹۴
۸۹۵
۸۹۶
۸۹۷
۸۹۸
۸۹۹
۹۰۰
۹۰۱
۹۰۲
۹۰۳
۹۰۴
۹۰۵
۹۰۶
۹۰۷
۹۰۸
۹۰۹
۹۱۰
۹۱۱
۹۱۲
۹۱۳
۹۱۴
۹۱۵
۹۱۶
۹۱۷
۹۱۸
۹۱۹
۹۲۰
۹۲۱
۹۲۲
۹۲۳
۹۲۴
۹۲۵
۹۲۶
۹۲۷
۹۲۸
۹۲۹
۹۳۰
۹۳۱
۹۳۲
۹۳۳
۹۳۴
۹۳۵
۹۳۶
۹۳۷
۹۳۸
۹۳۹
۹۴۰
۹۴۱
۹۴۲
۹۴۳
۹۴۴
۹۴۵
۹۴۶
۹۴۷
۹۴۸
۹۴۹
۹۵۰
۹۵۱
۹۵۲
۹۵۳
۹۵۴
۹۵۵
۹۵۶
۹۵۷
۹۵۸
۹۵۹
۹۶۰
۹۶۱
۹۶۲
۹۶۳
۹۶۴
۹۶۵
۹۶۶
۹۶۷
۹۶۸
۹۶۹
۹۷۰
۹۷۱
۹۷۲
۹۷۳
۹۷۴
۹۷۵
۹۷۶
۹۷۷
۹۷۸
۹۷۹
۹۸۰
۹۸۱
۹۸۲
۹۸۳
۹۸۴
۹۸۵
۹۸۶
۹۸۷
۹۸۸
۹۸۹
۹۹۰
۹۹۱
۹۹۲
۹۹۳
۹۹۴
۹۹۵
۹۹۶
۹۹۷
۹۹۸
۹۹۹
۱۰۰۰

واختر دعوات الحمد لله رب العالمين